

משיחיות בפרקי דרבי אליעזר אפוקליפסה ומדרש

יעקב אלבום

א

ענייני גאולה ומשיחיות נזכרים הרבה בפרקי דרבי אליעזר (להלן פדר"א); ואם נצרף את ההערות המפוזרות בחיבור אל הדיונים הארוכים שבהם נדונה הסוגיה לגופה, הרי שנוכל לעמוד על תחושתו של בעל המדרש, כי 'עת הקץ' קרובה היא. תחושה זו גורמת לו, כך נראה, שירצה לרכז את מכלול מאפייניה של תמונת האחרית מתוך זיקה למתרחש בעולמו. בעצם הניסיון לסרטט קווי מתאר מלאים כלשהו של העולם העתידי (דבר שלמרכה הפלא אינו בנמצא במדרשים הקלאסיים) ובפרטים אחרים, שנעמיד עליהם להלן, ניכרת קרבה פנומנולוגית לחיבורים המכונים 'מדרשי הגאולה'. ברם ניתן להבחין הֶכְחֵן היטב גם בשלוחות הנשלחות לחיבור מן המדרשים שהיו מונחים ועומדים לפניו ואשר נדונו בהם ענייני גאולה ומשיח; וניתן לחוש במתח הניכר שנוצר אגב הניסיון לכלול מסורות מדרשיות שנשתגרו — ואשר בעל המדרש ראה בהן גילויי דעתא מחייבים — בתוך תמונת מציאות משתנה ומתחדשת, שבעלי יצירות בנות הזמן ראו בה סימני גאולה. זאת ועוד: כיוון שבדרך כלל נוקט מחבר פדר"א את דרך המדרש בהצעת דבריו — שיטה שלרוב השתחררו ממנה 'מדרשי הגאולה' — הרי שהכניס את עצמו בקושי כפול ומכופל; שכן ידוע הוא, שאין במה שבצורה רק משום ציורה של מסגרת לאמירה, אלא היא היא האמירה.

ב

תפיסתו העקרונתית של בעל פדר"א היא, שמתחילתו של עולם — ואף קודם לכן — כבר נסתרטט סופו בכלליו ובפרטיו. מציאויות עתידיות נקבעו, וביניהן (וזה עניינינו

* יסודו של המאמר בהרצאה ביום העיון על חקר מדרשי האגדה מטעם החוג לתלמוד שבאוניברסיטת תל-אביב בכ"א בטבת תש"ן.

כאן) שמו של משיח. שמו של משיח בן דוד הוא מן הדברים שנבראו 'עד שלא נברא העולם'.¹ ועוד זאת, כאשר יגיע הזמן המיועד ימלוך 'מלך המשיח' מ'סוף העולם ועד סופו',² ואחר כך תחזור המלוכה לבעליה, לקב"ה. מי שהיה מלך ראשון הוא יהיה מלך אחרון, אלא שזאת הפעם יישגב ה' לבדו.

בעיקרה ברורה למחבר גם השתלשלות הדברים עד התגשמות מציאות עתידה זו הן מצד סדר הזמנים והן מבחינת סדר ההתרחשות. בעל המדרש קובע, ש'שבעה עולמות ברא הקב"ה... ששה לצאת ולבא ואחד שכולו שבת ומנוחה לחיי העולם'; תכנית הבריאה הבסיסית משמשת אם כן קו מידה.³ עוד הוא מצמצם וקובע, ש'כשם ששרצו המים ביום החמישי. כך עתידים אומות העולם להשריץ בעולם החמישי ונלחמו אלו עם אלו להשחית, שנאמר "וכתתו גוי בגוי ועיר בעיר כי אלהים הממם בכל צרה" (דה"ב טו, ו), וכתוב אחריו תשועת ישראל, שנאמר: "ואתם חזקו ואל ירפו ידיכם כי יש שכר לפעלכתכם" (שם, פס' ז).⁴

1 פרק ג, ו עמ' א, ב; וראה גם פרקים לב, עב, ע"א. הציונים הם למהדרת הרד"ל, וארשא תרי"ב, אלא אם כן צוין מקור שונה. וראה בעניין זה 'מנחת יהודה' לבראשית רבה א, ד (ת"א, עמ' 6); א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 615–616, וכן 617; קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל, תל-אביב תש"י, עמ' 274–275.

2 פרק יא, כט, ע"א. ב'מדרש עשרת מלכים', בית עקד האגדות, עמ' 55, וזהה המלך במובהק: 'זה משיח בן דוד'; והשווה לראש תרגום שני לאסתר והערת רח"מ הורוביץ ל'מאמר עשרת מלכים', אגדת אגדות, ח"א, ברלין תרמ"א, עמ' 55.

3 פרק יח, מד, ע"א; ומשם שוחר טוב לתהלים צב, ב [מהד' בובר, עמ' 402–403]; וראה גם פדר"א מב, ע"א. והשווה סדר אליהו רבה פרק ב (רמ"א, ש, עמ' 7). שם נדרש: 'וכשם שאנחנו עושים שנה אחת שמיטה לשבע שנים, כך עתיד הקב"ה לעשות שמיטה לעולם יום אחד שהוא אלף שנים, שנאמר: "כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול" (תה' צ, ד); ואומר: "והיה יום אחד הוא יודע לה' לא יום ולא לילה" (זכ' יד, ז) — זה יום שביעי לעולם; "והיה לעת ערב יהיה אור" (שם) — זה העולם הבא, שנאמר: "והיה מדי חדש בחדשו" (יש' סו, כג); ואומר: "מזמור שיר ליום השבת" (תה' צב, א) — לעולם שכולו שבת'. לאור הדברים של בעל פדר"א למעלה יש לקרוא את דרשתו על 'מזמור שיר ליום השבת', המכוונת 'ליום שכלו שבת ומנוחה לחיי העולמים' (בדפוס הראשון: 'לחיי העולם הבא'); דרשה זו נמצאת בפרק יט, ולכמה מפרטי דבריו שם עוד אשוב.

4 פרק ט, כב ע"א; מהד' היגער, חורב ח (תש"ד), עמ' 122; ובמהדרת פרידלנדר, עמ' 62 ובהערותיו. אפשר שניתן לקשור דבריו אלו למסורת המצויה בבבלי סנהדרין צו ע"ב, והקובעת, ש'לאחר ד' אלפים מאתיים שלושים ואחת שנה לבריאתו של עולם העולם יתום' (קריפמן, מדרשי גאולה, עמ' מו, מציע לקרוא ייתום); 'מהן מלחמות תנינים, מהן מלחמות גוג ומגוג, ושאר — ימות המשיח'. ביום החמישי, קובע בעל פדר"א בהמשכו של פרק ט (כה ע"ב), גם 'השריץ מן המים לויתן נחש בריח, מדורו במים התחתונים, ובין שני סנפיריו הבריח התיכון של ארץ עומד, וכל התנינים הגדולים שבים מזונו של לויתן, והקב"ה שוחק עמו יום יום. לווייתן זה הוא הלווייתן אשר יונה (משיח בן יוסף?) עתיד ליתן חבל בלשונו, להעלותו ולזכות אותו לסעודה גדולה של צדיקים (פרק י, כו ע"א); וראה לעניין זה י' ליבס, 'יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף', מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לי'

נראה אפוא, שלא זו בלבד שבעל מדרש פדר"א קיבל (בהקשר מדרשי זה) את ההשקפה, ש'שית אלפי שני הוי עלמא',⁵ אלא גם ששני אלפים הם ימות המשיח ובהן אלף שנים מלחמות, ואחריהן, באלף השישי, תבוא תשועת ישראל ותתכונן מלכות בית דוד.⁶

בציור שלמעלה נמשך המחבר אחר מערכת מקורות אחת, והוא מעבד אותה על פי דרך עבודתו של מדרש ועל פי תפיסתו העקרונית, הרואה קביעות וסדר בהוויותיו של העולם. ברם תחת ידידו מצויה גם מסורת אחרת, וקשה ליישב בינה ובין הדברים שלמעלן (ואשר במדרש כפדר"א יש לצפות לכאורה שיתואמו, גם אם על דרך הכלל 'אין מקשין באגדה'). כוונתי למסורת המצויה בפרק כח⁷ והמושמת בפי ר' אלעזר בן עזריה, לאמור ש'אין מושלן של ארבע מלכויות האלו אלא יום אחד'. מסורת זו מקבל גם ר' אלעזר בן ערך, אמנם ב'תיקון' קל, ואומר: 'בודאי כדכריך, שנאמר: "נתנני שממה כל היום דוה"' (איכה א, יג). אלא שהוא מוסיף ומדייק, שהוא 'חרך משתי ידות שעה', ר"ל שני שלישי שעה. ומאחר ששעה מיומו של הקב"ה היא לפי חשבונו של בעל פדר"א, שמונים ושלוש שנים ושליש שנה,⁸ נמצא אפוא שלשיתם של ר' אלעזר בן עזריה ור' אלעזר בן ערך, כדרך שהוצגה בידי בעל פדר"א, קץ שלטון המלכויות יבוא במאה השביעית (או השמינית) לספירתם,⁹ דהיינו בתוך תוכו של

תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 269 ואילך, ובעיקר, עמ' 269–270. וכבר עסק ברמזים המדרשיים רמא"ש במבואו לסדר אליהו, עמ' 11–12. לעניין תמונת הלווייתן כדרך שעלתה בפרק ט ראה דברי א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז, עמ' 35. מירסקי ניסה למצוא גם בכך ראייה להישענותו של הפייטן הקרום על פדר"א — עניין שיש לו משמעות גדולה לתארוכו של המדרש. דבריו של מירסקי ראויים גם ראויים לבחינה מדויקת, ובכלל זה ההנחה, שהדרך מן המדרש לפיוט היא 'חד-סטרית' בכל מקרה. בין כך ובין כך נראה לי, שאין ללמוד מדוגמה זו. עבודה זרה ט ע"א; סנהדרין צז ע"א; סדר אליהו רבה, פרק ב (רמא"ש, עמ' 7). עוד ראה א"א אורבך, 'לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר "סדר אליהו"', מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 432; ונוסף למה שציינו הנ"ל ראה מבואו של בוכר לאגדת בראשית, עמ' XXXVIII.

אכן בהמשך המשפט מפדר"א פרק יח שצוטט לעיל, ששישה עולמות הם 'לצאת ולבא', נוסף בכמה כתבי-יד: 'למלחמה' או 'למלחמה ושלום' (וכאן רמז ראשון לקושי שבקביעה חותכת בכל עניין קודם שיש בידינו טקסט מבורר של מדרש זה); וראה עוד בסוגיה זו להלן, הערה 49. מהד' הורוביץ, עמ' 93; במהדורת היגער פרק כז; והדברים הושמטו במהדורת הרד"ל. כזה היה גורלם של קטעים משיחיים נוספים מאלו שאביא להלן.

ראה פרק מח, מהד' הורוביץ, עמ' 175; וכן פרק ז, שם, עמ' 36 — והוא לפי חלוקת היום לשחים-עשרה שעות.

צונץ (ל' צונץ וח' אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההסטורית,² ירושלים 1954, עמ' 420 הערה 27) ראה כאן רמז לקץ בשנת 729, לאחר כלות שש-מאות ושישים שנה ועוד ארבע תשיעיות שנה לחורבן (הוא הולך אחר ההנחה, ששנות שלטון מדי ופרס הן שלושים וארבע, בניגוד למצוי בפדר"א; ראה בהערה הבאה); ומכך הוא גם מצא סימן לזמן חיבור המדרש. פרידלנדר (עמ' 62), שמנה את שעבוד המלכויות החל מגזרות אנטיוכוס, ראה כאן רמז לגאולה

האלף החמישי, ככלות שבע-מאות שנים לשלטונה של המלכות הרביעית. כל זאת אם המחבר הולך אחר מניין שנות השעבוד המקובל, שהן שבעים לבבל, חמישים ושתיים לפרס ומדי, מאה ושמונים ליוון והנותר למלכות האחרונה, ואם אכן 'ארבע מלכיות' בהקשר זה הן אלו הנזכרות (ר"ל בבל בכללן).¹⁰ ראוי לציין שדבריו אלו, על אלף שנות שלטון המלכויות, תואמים את המצוי ב'אגדת רבי ישמעאל', שממנו או משכמותו, כנראה, הגיעו הדברים אליו,¹¹ ואין כדוגמתם במדרשים קדומים; וייתכן אפוא, שמסיבה זו תפס בעל פדר"א (במה שראינו למעלה) לשון עולם ועולמות בהידרשו לסדרי זמנים ולא נקט לשון אלפי שנה או יום מיומו של הקב"ה, כמקובל. בין כך ובין כך למדנו, שבעל פדר"א חש לציין 'קצין' ואולי אף לחשבן, וגם דבר זה הוא עניין שנטו לענות בו מחברי המדרשים האפוקליפטיים ונזהרו ממנו בעלי המדרשים המסורתיים.

בשנת 832 (ולא נתברר לי שיקולו). ואילו קויפמן (מדרשי גאולה, עמ' 66, 144–147, 169) טען, שיש בדברים שריד לחזון שנכתב בשנת כיבוש ירושלים בידי עומר בשנת 638, לאחר שנמצאה למחבר דרך ליישב את דברי החזון של שני החכמים, שלכתחילה בישרו על גאולה בזמנו של בר כוכבא (לדעת ר' אלעזר בן ערך) או דור אחריו (לדעת ר' אלעזר בן עזריה) [וראה שם בציוניון]. אכן שם, עמ' 174, כתב קויפמן, שהיו כאלה שקבעו על בסיס רברי התנאים הנ"ל סדר זמנים אחר וסברו, 'שקצן של אלף שנות שעבוד המלכויות יחול בשנת 768 לדעת ר' אלעזר בן עזריה או בשנת 740 לדעת ר' אלעזר בן ערך; ועיין שם. לקביעה חותכת לא נוכל להגיע משום שאין דרך לקבוע במסורות, האם הוציא המחבר מכלל ד' המלכיות האלו את בבל, כפי שעולה לכאורה מדרשתו לבראשית טו, ט שאביא מיד, דרשה שקדמה לדברי ר' אלעזר בן עזריה ור' אלעזר בן ערך. וראה גם בגרסה שהביא צ"מ רבינוביץ, 'קטעי גניזה מפרקי דרבי אליעזר', בר אילן טז–יז (תשל"ט), עמ' 109, לעניין הנ"ל ובהערותיו. אכן צדק ר"י אברבנאל (ישועות משיחו, קניגסברג תרכ"א, יב ע"ב) בעניין הקושי 'להבין אמיתת כוונתם בזה המאמר החמור בהבנתו וצדקתו. אברבנאל עצמו הגיע בפלפולו לידי קביעת מועד הקץ לשנת ה' אלפים רס"ג (1502/3), ובבסיס חישוכו עמדה ההנחה, שה'יום' שבו דיברו ר' אלעזר בן עזריה ור' אלעזר בן ערך הוא למעשה אלפיים שנה, ואם כן יהיה הקץ באלף השישי. (יום' מכוון לעתים נגד שעות האור ולעתים נגד היממה כולה [שם, יב ע"ב — יד ע"א]). עוד לעניין קביעת זמן חיבור פדר"א על פי סוגיה זו ראה: M. P. Fernandez, *Los Capítulos de Rabbi*

Eliezer, Valencia 1984, pp. 20–21

- 10 מניין שנים זה לשעבוד המלכויות השונות צוטט בפדר"א גם בפרק לה, מהד' הורוביץ, עמ' 122. לעניין שנות שלטון ארבע המלכויות ראה ע' פליישר, 'מסורת יהודית קדומה על תאריך נפילתו של השלטון הביזנטי בארץ ישראל', ציון לו (תשל"א), עמ' 112 הערה 15, ועמ' 113–114; וראה עוד להלן הערה 18. אכן (לכתחילה) 'לא נתן הקב"ה קצבה למלכיות אלא לשעבוד מצרים ולמלכות בבל', כמאמרו של ר' חכינאי (פרק מט, מהד' הורוביץ, עמ' 180).
11 ראה קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 148–152; וכן בהערות רח"מ הורוביץ ב'בית עקד האגדות', פרנקפורט תרמ"א (ד"צ ירושלים תשכ"ז), עמ' 58; ובמהדורת פדר"א שלו, עמ' 92.

ג

נוסף לקושי להתאים בין המניינים הנזכרים מבחינת המשמעות לסדרי הזמנים של העולם (שכשם ששישה ימים הם ואחריהם שבת, כך שישה עולמות הם ולאחריהם עולם שביעי, אבל לצדו עוד תיחום של זמנים — ש'מושלן של ארבע מלכויות' הוא אלף שנים) בא מחבר פדר"א במצוקה כאשר ביקש להתאים את המציאות ההיסטורית שבה היה שרוי לסכמה המדרשית המציינת (בעקבות ספר דניאל) שלטון ארבע מלכויות בישראל ותו לא. על דרך אחרת: ניכר שבעל הפרקים עמד לפני הקושי של שילוב ישמעאל לתוך סכמה כופה זאת, כאשר כנסת ישראל בזמנו ובמקומו כבר הייתה לכודה בין ידיהם של ישמעאלים, כשהיא 'שוכנת דומה בין דומה ומשמע', (בר' כה, יד; דה"א א, ל), כלשון ר' שלמה אבן גבירול בשירו 'שחורה ונאוה כאהלי קדר'. ולמעשה אנו עדים לשתי דרכי התאמה של הסכמה הקלאסית הבאות בדבריו זו לצד זו: האחת על ידי 'תיקונה' של הדרשה מבראשית רבה מד, טו, המפרשת באחת מדרכי הפירוש את הפסוק 'קחה לי עגלה משלשת ועז משלשת ואיל משלש ותר וגזול' (בר' טו, ט) בארבע מלכויות; והשנייה: על ידי תוספת על הדרשה המקובלת לפסוק 'ויהי השמש לבוא ותרדמה נפלה על אברם והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו' (בר' טו, יב).

כבראשית רבה שם (ת"א, עמ' 437) מצינו:

ד"א: 'קחה לי עגלה משולשת' — זו בבל, שמעמדת שלשה: נבוכדנצר ואויל מרודך ובלשצר; 'ועז משולשת' — זו מדי, שמעמדת שלשה: כורש ודריוש ואחשורוש; 'ואיל משולש' — זו יוון... 'ותור וגזול' — זו אדום. תור הוא, אלא גזולני.

ואילו בפדר"א נכתב:

ר' עקיבא (ובכתב-יד: ר' אליעזר) אומר: הראה הקב"ה לאברהם אבינו בין הבתרים ארבע מלכויות מושלן ואבדן, שנאמר: 'קחה לי עגלה משולשת' וכו'. 'עגלה משולשת' — זו מלכות אדום, שהיא כעגלה דשה. 'ועז משולשת' — זו מלכות יוון, שנאמר: 'וצפיר העזים הגדיל עד מאוד' (דנ' ח, ח). 'ואיל משולש' — זו מלכות מדי ופרס (ובכתב-יד נוסף: שנאמר: 'האיל אשר ראית בעל הקרנים מלכי מדי ופרס' [שם, פס' כ]). 'ותור' — אלו בני ישמעאל. לא נאמר הלשון הזה לשון תור [בלשון תורה] אלא בלשון ארמית. תור זה שור. כשיצמד שור זכר עם נקבה יפתחו וישדרו את כל העמקים [כדין אמר: 'חיותא רביעיתא... ותאכל כל ארעא ותדושנה ותדקנה'] (דנ' ז, כג). 'וגזול' — אלו ישראל.¹²

12 פדר"א פרק כה על פי מהד' הורוביץ, עמ' 93 וכו'; ראה מהד' היגער, חורב י (תש"ח), עמ' 187; צ"מ רבינוביץ, שם (לעיל, הערה 9), עמ' 107-108. ברומה למצוי בכתב-היד, שנוקק

נמצא אפוא, שלא זו בלבד שבעל פדר"א שינה בדרשתו זו את הסדר ה'היסטורי' שבהצגת המלכויות, כדרך שהוא מצוי בבראשית רבה, אלא שגם השמיט את הראשונה ביניהן, היא בבל, כדי לצרף לשלוש הנותרות את ישמעאל (אם כי לא כינה אותה מלכות, ובוודאי בכוונת מכוון).¹³ ברם מיד בהמשך ניסה מחבר פדר"א, כאמור, דרך אחרת, וזאת עשה אגב דרשת הפסוק 'ויהי השמש לבוא' וכו' (בר' טו, יב). הוא דרשה על פי השיטה השנייה המצויה במקורות שלפניו.¹⁴

בבראשית רבה מד, יז (ת"א, עמ' 439–440, ובדומה במקבילות) מצינו:

'והנה אימה חשיכה גדולה' וגו': 'אימה' זו בבל, דכת' 'באדין נבוכדנצר איתמלי חימה' (דנ' ג, יט); 'חשיכה' זו מדי, שהחשיכה עיני ישראל בצום ותענית; 'גדולה' זו יוון...; 'נופלת עלי' זו אדום, דכ' 'מקול נפלם רעשה הארץ' (יר' מט, כא). ויש שמחליפין: 'נופלת' זו בבל, דכת' 'נפלה נפלה בבל' (יש' כא, ט); 'גדולה' זו מדי, דכת' 'גדל המלך אחשוורוש' (אס' ג, א);

להם היגער, גם בכ"י גניירוק—להמן 300/1, שהוא כתב"ד תימני משנת 1546, וכן הוא בכ"י ורשה 240/5, שהוא כתב"ד אשכנזי מן המאה ה'13 או ה'14, אלא ששם כתוב: 'אין בלשון הזה תור אלא בלשון ארמית. תור זה השור'. עוד ראה בעלי התוספות על התורה לפסוק, ובנוסח שהביא ר"י אברבנאל בישועות משיחו, שם, ו ע"א; והשווה ילק"ש בראשית, רמו עו. במדרה"ג בראשית, מהד' מרגליות, עמ' רנד, נדרש: 'עגלה משולשת זו מלכות בבל' (ואדום אינו נזכר); וראה עוד בהערות הורוביץ, שם, עמ' 92. במדרה"ג שם (עמ' רנד—רנה) מצויה גם וריאציה מעניינת של הדרשה שבבראשית רבה. הוא דורש: 'ותור וגזל — זה אדום וישמעאל, שהן גזלנין וחמסנין' (וראה שם בהערות מרגליות). רס"ג בתפסיר (מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, נ"י תשד"ם, עמ' 359) כתב: 'ואפשר שתור הוא משל לאדום ולישמעאל, כי כל אחד מושל במקצת העולם... וגזל משל לישראל... וכך סידר את חמש הממלכות [היינו מלכויות] ישראל בכללן, וראה עוד להלן לתפיסתו בעניין ד' המלכויות.

13 אברבנאל בישועות משיחו, שם, י ע"א, ניסה לפתור קושי זה באמרו: 'אין ספק שלא היו הדרשות האלה פירושים פשוטים כפי הוראת מילות הכתוב, ולא נפלו בהם האנשים ההם שלימים הם אתנו מדרך ההיקש, אלא שהיו הדברים ההם מקובלים אצלם מפני הנביאים, והם עדים בדבר זה, ולא מפרשים הכתובים על פשוטיהם'. ולהלן מסביר, ש'ישמעאל שנזכר כאן הוא עצמו בבל... [ו]גלה מה שיהיה העתיד ממה שהבליים יהיו לעם ישמעאל בדתם'. ובבל דווקא (ולא מדי ופרס) משום שתי סיבות: 'הא' שהיתה ראשונה בדת הישמעאלים... ולכן נעשה בבל מושב האפיפיור של הישמעאלים הנקרא אצלם גאליפה [חליפה]... והב' הוא לפי שפרס ומדי אחר שלקחו דתם תמיד היו מלכויות בפני עצמן והיה להם מלכים. אמנם בבל לא היה כן, כי מיד מלך עליהם מלך מצרים ועוד היום היא ממשלתו, ולכן לא נשאר להם שם ושארית כי אם מפאת הדת שהיתה התחלת יסוד הדת עם ישמעאל'. את בבל קרא אפוא ישמעאל על שם סופם כדרך שמאמיני ישו כונו על שם אדום; וראה גם שם י ע"ב וכן שם טו ע"א—טו ע"ב. בדבריו שם הוסיף והעמיד על כך, שלא כיון לזכור מלכות חמישי, כי הוא לא זכר בכלל כי אם ארבע מלכויות, ואיך יזכור חמישי בפרטיו.

14 עיין מכילתא דר"י יתרו, מסכתא דבחדש פרק ט [האראוויטץ—רבין, עמ' 236], בר"ר מד, יז (ת"א, עמ' 439–440); ויק"ר יג, ה (מרגליות, עמ' רפד—רפה), ובצינוני המהדירים.

'חשיכה' זו יוון, שהחשיכה עיני ישראל בגזירותיה; 'אימה' זו אדום, דכת' דחילה ואימתני' (דנ' ז, ז).

בעל פדר"א מצדו דורש:

שהיה אברהם ישן מן התפילה, כדי שישתעבדו בניו בארבע מלכיות, שנ': 'והנה אימה חשכה גדולה [נ]פלת עליו'. 'אימה' זו מלכות רביעית (בכתבי־יד אדום), שנ' 'דחילא ואימתני ותקיפא'; 'חשכה' זו מלכות יון, שהחשיכה עיניהם של ישראל מכל מצות שבתורה; 'גדולה' זו מלכות מדי ופרס, שגדלה למכור את ישראל חנם; 'נופלת' זו מלכות בבל, שבידם נפלה עטרת ישראל (בכתבי־יד שנ' 'נפלה נפלה בבל' [יש' כא, ט]); 'עליו' אלו ישמעאלים, שעליהם בן דוד יצמח,¹⁵ שנ' 'אויביו אלביש בושת ועליו יציץ נזרו' (תה' קלב, יח).¹⁶

אף שארבע המלכויות נעשו לכאורה חמש, הוא כללם בארבע. ולא זו בלבד: גם כאן, כבדרשה לעיל, הוא נמנע מלכנות את ה'ישמעאלים' מלכות;¹⁷ וניתן להעלות שתי

15 לעניין שימוש הלשון בן דוד יצמח ראה עוד להלן הערה 24. בפסוק המקדים את הפסוק מתהלים שצוטט במדרש נאמר 'שם אצמיח קרן לדוד ערכתני נר למשיחי', וגם הוא משמש כאן. כ"י ורשה גורס: 'ואלו בני ישמעאל שבימהם יצמח מלכות בית דוד'.

16 פדר"א שם, מהד' הורוביץ, עמ' 94; והשווה מהד' היגער שם, עמ' 188; צ"מ רבינוביץ, שם (לעיל הערה 9), עמ' 109–110; קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 169; אברבנאל, ישועות משיחו, שם, ו ע"ב. עיין גם מדרה"ג שם, עמ' רנו, שהוסיף להוכיח גם את הפסוק 'ועל פני כל אחיו נפלי' (בר' כה, יח). עוד ראה בעלי התוספות על אתר (והוא משובש במהדורות הדפוסים). במדרש 'מאור האפלה' לפסוק נדרש: 'והנה אימה — זו מלכות אדום וישמעאל'. וראה בציוניו של מרגליות למדרה"ג שם, והערות הורוביץ, שם, עמ' 92, 94. כריכה של אדום וישמעאל יחדיו נמצאת בפרק מח בדרשות המשיחיות על אצבעות ימינו של הקב"ה, שהן 'יסוד גאולות'. שם נדרש, שאצבע חמישית 'הבהן וכל היד בה עתיד הקב"ה להכות את כל בני עשו, שהם צרי, ואת בני ישמעאל, שהם אויביו', ובכ"י להמן: 'בהן וכל יד בה עתיד הקב"ה להשמיד את בני עשו שהם צרי ולהכרית את בני ישמעאל שהן אויביו []'. עוד ראה שם בהמשך על אות צ מאותיות מנצפ"ך, שרומזת על כך, שהקב"ה 'עתיד לגאול את ישראל משעבוד [ארבע] מלכיות ולאמר להם צמח צמחתי לכם' וכו' (מהד' הורוביץ, עמ' 176; מהד' היגער, שם, עמ' 239). צירוף אדום וישמעאל רווח בכמה וכמה דרשות משיחיות במדרש שוחר טוב, אם כי לא בהקשר של ברית בין הבתרים, שאותו הוא דורש כמה וכמה פעמים לעניין ד' מלכיות, ואכמ"ל. ראה לכל העניין גם במחקרו של ידידי פרופ' י' יהלום; ראה יהלום, עמ' 5, הערה 17. ואגב אורחא, אין זה מן הנמנע, שבצירוף פרס למדי בגרסת פדר"א (עד כמה שהיא בטוחה) ובתיאור מעשיה אפשר למצוא הד לחוויית האכזבה מפרס בסוף תקופת שלטונה (כעולה מספר זרובבל). אכן צירוף פרס למדי בהקשר המלכויות אינו מפתיע; ראה דניאל ח, כ ובדרשה שצוטטה לעיל ליד הערה 12.

17 כתב־היד שפרסם צ"מ רבינוביץ גורס 'בני ישמעאל' (ראה לעיל הערה 9), וכן הוא בכ"י להמן ובכ"י ורשה; אולם ילקוט המכירי לתהלים קלב, לח (מהד' בובר קכו, ע"א) גורס 'עליו' — זו מלכות ישמעאלים'. ברם שם לא הוזכרה מלכות זו בהקשר עניין ד' המלכיות.

סברות לסיבת הימנעותו מכך. האחת, אין הוא רואה את הישמעאלים ישות מדינית אחת מן הבחינה הפוליטית, ובפרט אם הוא כותב את דבריו בזמן התעוררות המרד העבאסי או בשנות הגיבוש של שלטון העבאסים; ושנית, ועיקר, רתיעתו מלסטות מן המקובלות והמפורסמות המדרשיות, אשר ביטוי להן לעשרות במדרשים, ואשר לפיהן ארבע המלכויות הן כבל, מדי, יוון ורומי.¹⁸

המחבר חש בוודאי, שעד לדרש המלה עליו הוא הלך מן המאוחר למוקדם — ממלכות רביעית למלכות ראשונה — והוא סיים בדרשה על מה שיתרחש לאחר שייתם שלטונה של מלכות אדום; ובלי ספק שת לבו גם למעמד השונה שיש למלת היחס עליו לעומת המלים האחרות בפסוק שהופנו לדרשה. ברם היא הנותנת: פסוקים להידרש ניתנו על פי המציאויות המתחדשות; עתים דרשתם קלה ומתיישבת, עתים סיגולם קשה ומסופק.

ד

בעל המדרש מיטלטל אפוא בין תמונת האחרית המקובלת משכבר, שבה תוכפת הגאולה לנפילתה של מלכות רביעית, היא מלכות אדום, לבין מה שצריך כנראה לשנות בתמונה זו בעקבות עלייתו של הגורם החדש — ישמעאל; וכאן העיקר. עליית ישמעאל היא אמנם שלב בשעבוד, שלב נוסף, שהרי הציפיות המיידיות שנקשרו בה נכזבו ולדברי בעל פדר"א אף נקרא שמו ישמעאל, כיוון 'שעתיד הקב"ה לשמוע בקול נאקת העם ממה שעתידין בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים';¹⁹ אולם עלייתו מקדמת ומניעה את מהלך הגאולה. הדגמה יפה לעניין אנו

18 עוד בעניין ד' מלכויות בפדר"א ראה פרק יט (מד ע"ב—מה ע"א). הפירוט (כבל, מדי, מוקדון, ארם) אינו בדפוס ראשון ובכתב־היד שראיתי. וראה גם פרק לה, מהד' הורוביץ, עמ' 122 בעניין יעקב, הוראה במראה הסולם 'ארבע מלכויות משלן ואבדן'. המלכויות הנמנות שם הן כבל, מדי, יוון ואדום — ואדום 'עולה ואינו יורד'. והשווה ויק"ר פרשה כט, מהד' מרגליות עמ' תרסט ובציוניו; וכן פסדר"כ כג, מהד' מגדלבוים, עמ' 334—335 ובציוניו. עוד ראה הדרשות על גאולה בסוף מלכות רביעית המובטחת על ידי גאולת מצרים בראש פרק לד בדפוס הראשון ובכתב־היד (ונקטע במהדורות הרד"ל), וכן בפרק כט בדרשה שבפי ר' אליעזר, הלומד מן הכפל של 'בדמיך חייו', שכשם שנגאלו ממצרים 'בזכות דם ברית מילה ובזכות דם פסח... עתידים להגאל בסוף מלכות רביעית' (מהד' הורוביץ, עמ' 97; מהד' היגער, שם, עמ' 190—191). הצירוף מלכות רביעית נקטע במהדורות הרד"ל.

19 פרק לב, מהד' הורוביץ, עמ' 109. בדפוסים נוסף 'שנאמר: "ישמע אל ויענם" (תה' נה, כ), ויש כאן התעלמות מודעת מן הכתוב בבראשית טז, יא ('וקראת שמו ישמעאל כי שמע ה' אל עניך') מתוך רצון להעתיק את הדברים מן העבר אל העתיד; ולפי הנראה לנו, מביע כאן המחבר בדרך המדרש את דעתו על המאורעות שליוו את המרד העבאסי ואת ראשית ההתבססות של שלטון זה. עניין ישמעאל והמלכות הרביעית העסיק, נוסף לבעלי המדרשים, פייטנים וחכמים מחכמי ימי הביניים; וראה לעניין זה בדברי יהלום, בסעיף ו, שבו הוא דן בשיטת רס"ג, ראב"ע ורמב"ן

מוצאים בקטע מפורסם הנמצא בסוף פרק ל בכתב־יד וכן במהדורות קושטא, ונציה והנמשכים אחריה (וחסר במהדורת הרד"ל), וזה לשונו:

אמר בלעם: משבעים לשונות שברא הקב"ה בעולמו לא שם שמו לאחד מהם אלא לישראל. הואיל והשוה הקב"ה שמו של ישמעאל לשמו של ישראל, אוי מי יחיה בימיו, שנאמר: 'אוי מי יחיה משומו אל' (במ' כד, כג).²⁰

דרשה מקורית זו, הנבנית על חריזת הלשונות משומו אל — ישמעאל, יש בבסיסה בוודאי הן סימן להגיית השם ישמעאל בערבית (איסמעאל) והן זכר להמרתה של השין הימנית שבשם העצם שם בעיצור הערבי *س* או בשין שמאלית בעברית.²¹ לאור הדברים הללו יש כמדומה לקרוא גם את הנאמר מיד בהמשך הדברים שציטטתי כמה שיש בו תהודה כלשהי למציאות. וכך הוא כותב:

ר' ישמעאל אומר: חמשה עשר דברים עתידין בני ישמעאל לעשות בארץ

בסוגיה זו; והוסף לציוניו שם את 'רצהבי, 'שרידים מפירוש ר' סעדיה למגילת אתר', סיני קד (תשמ"ט), עמ' רא-רב. לדברי הרס"ג שם (והוא כדבריו בפירושו ל שיר השירים ולדניאל), מלכות הרביעית היא מלכות אדום וישמעאל (כאחת), שהם מבני אברהם, ואסור למדמה לדמות, שנתרה מלכות חמישית שתשלוט בנו, כי לא נותרה בהסדרה אומה אחרת נוסף על הארבע שנתבארו: בן חם, בן שם, בן יפת, בן אברהם. ואז יבוא אחריהם זרע אברהם ויצחק ויעקב. ואומרים שכל מי שיכון (?) לו כסא מלכות ימלוך בעולם כולו' (שם, עמ' רב). לתגובת הרמב"ן על שיטת הראב"ע, כי נפל 'פחד' הערבים על ראב"ע, וכי הוא טען שמלכות רביעית היא מלכות ישמעאל, ראה — נוסף לפירושו לבמדבר כד, כ (יהלום, שם, הערה 40) — ספר הגאולה, כתיב רמב"ן, כרך א, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"א, עמ' רפג-רפו. הרמב"ן אינו מוצא בישמעאלים סימני מלכות כלל: אין שלטונם מקיף את כל הארץ, וגם אין בא מהם מלך גדול כמלך [רומה] עד היום הזה' (שם, עמ' רפו), ועיקר הדברים — 'לא נשאר זכר למלכות ישמעאלים ולא רצם בדברי דניאל' (שם, עמ' רפז). לכל העניין ראה גם: G. D. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', in: A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge Mass. 1967, pp. 45-48; על זיהוי מלכות רביעית בישמעאל עיין שם, עמ' 46 והערה 69.

עד כאן גם במהדורת הרד"ל, וראה הערת (סט ע"ב), שבה ציין לדברי רבנו בחיי על אתר. ר' בחיי גרס 'לא שם שמו אלא לישראל ולישמעאל, שנאמר "וקראת שמו ישמעאל" (בר' טז, יא), וכיון שהשוה הקב"ה שמו של ישראל לשמו של ישמעאל "אוי מי יחיה משומו אל", אוי מי יחיה בימיו, וסיים: 'כך דרשו בפרקי דרבי אליעזר' (מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ב, עמ' קפא). גרסת כ"י ורשה דומה לנ"ל, אולם כ"י להמן גרס: 'לא שם שמו "אל" אלא לישראל, הואיל והשוה הקב"ה שמו של ישמעאל לשמו של ישראל אוי מי יחיה בימיו, שנ': "וישא משלו ויאמר אוי מי יחיה" וגו'.

דבריי אלו באים בעקבות דיון שנתפתח בסוגיה זו אגב הרצאתי בקולוקוויום הישראלי-הצרפתי ביום 28 באפריל 1990, שבה דנתי בציוורה של דמות ישמעאל בפרד"א. תודתי לפרופ' ד' בויראין, לפרופ' מ"ד הר ולאחרים על הערותיהם. [עוד יש לציין, ששום בלשון חז"ל היינו שם; ובתעודות מן הגניזה מוצאים אנו את חילוף השמות שמואל העברי ואסמאעיל הערבי. (מע"פ)].

באחרית הימים, ואלו הם: ימדדו את הארץ בחבלים, ויעשו בית הקברות למרבץ צאן אשפתות (בכתבי־יד: ואשפתות), וימדדו בהם ומהם על ראשי ההרים, וירבה השקר, ותגש (בכתבי־יד: ויגנו) האמת, וירחק חק מִישראל, וירבו עונות בישראל,²² שני תולעת כצמר, ויקמל הניר והקולמוס, ויפסל סלע מלכות.

עד כאן עשרה לרעה, ועוד נוספים עליהם חמישה לטובה:

ויבנו את הערים החרות, ויפנו הדרכים, ויטעו גנות ופרדסים, ויגדרו פרצות חומות בית המקדש, ויבנו בנין בהיכל.

ולהלן:

ושני אחים יעמדו עליהם נשיאים בסוף, וכימיהם יעמוד צמח בן דוד, שנאמר: 'ובימיהן די מלכיא אינון יקים אלה שמיא מלכו די לעלמין לא תתחבל'. (דנ) (ב, מד)

וכן:

ועוד היה רבי ישמעאל אומר: שלוש מלחמות של מהומה עתידין בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים, שנאמר: 'כי מפני חרבות נדדו' (יש' כא, טו), ואין חרבות אלא מלחמות. אחת ביער בערב [על פי יש' שם, ג], שנאמר: 'מפני חרב נטושה' (שם, פס' טו); ואחת בים, שנאמר: 'מפני קשת דרוכה'; (שם); ואחת בכרך גדול של רומי, שהוא כבוד משניהם, שנאמר: 'מפני כובד מלחמה' (שם). ומשם בן דוד יצמח ויראה באבדן של אלו ואלו, ומשם יבא לארץ ישראל, שנאמר: 'מי זה בא מאדום' וגו' (יש' סג, א).²³

בעל המדרש רואה את מעשי הרעה שעתידיים בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים (שהם עשרה במניין) כמקדימים מעשים חיוביים שלהם, שהם בבחינת מעשי גאולה (והם חמישה במספר). ועוד, בני ישמעאל הם גם היוזמים של 'שלוש מלחמות

22 כתב־היד שפרסם ברט (ראה בהערה הבאה) גורס: 'ותרבה העזות בישראל... והרבה הערמות בישראל'. קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 171 תיקן 'ותרבה עניות' על פי כ"י פישמן וכך הוא גם בכתב־יד להמן וורשה, ושניהם ממשיכים: 'ויתערב שני תולעת כצמר', ולהלן (בכ"י להמן) 'ובימיהם בן דוד יצמח'; וראה גם קויפמן, שם, עמ' 167–171, לדיונו בכל העניין ולציוניו לדברי קודמים שעסקו בפרטיו; וראה בעניין זה גם להלן הערה 31.

23 מהד' הורוביץ, עמ' 102; וראה ציוניו למקבילות, שם, עמ' 103. עוד ראה מהד' היגער, שם, עמ' 193–194, 254 (בשנינויים); פרידלנדר, שם, עמ' 222; ועתה גם בנוסחים המצויים אצל ל' ברט, "פרשת יום ב'": "דרשה כמסגרת לאגדה "עשרה נסיונות שנתנסה אברהם", HUCA LVIII (1987), עמ' מג–מה [החלק העברי], ובציוניו שם כעמ' י. ראוי לשים לב לעובדה, שהמחבר שם את הדברים בפיו של ר' ישמעאל.

של מהומה', שיהיו באחרית הימים, ואשר בכללן המלחמה באדום, המלחמה הניצחת, זו שאחריה 'בן דוד יצמח',²⁴ 'ויראה באבדן של אלו ואלו' (ישמעאל ואדום?). בני ישמעאל הם אפוא שבט אפו של האל; הם כלי הביצוע שבו בחר האל להבאת גאולת ישראל.

לכאורה יש כאן מתכונת השתלשלות גאולתית כעין זו המשתקפת בכרייתא האפוקליפטית על 'שבוע שבן דוד בא';²⁵ והדברים נאמרים כאילו על דרך העיקרון, כשהם נקיים מכל רמז לדמויות היסטוריות ממשיות או למאורעות היסטוריים קונקרטיים — שלא כמו ב'נסתרות רשב"י' ובאפוקליפסות כדוגמתו התופסים בדומה את תפקידם של הישמעאלים באחרית הימים, אלא שבהם העובדות כאילו מבוררות — ואף על פי כן ניסו חוקרים למצוא גם בדברים המובאים בפרד"א רמזים ממשיים לקורות הימים. ואכן יש היגיון בניסיון זה, שהרי סביר להניח ש'חזון' — ובמה שלפנינו ניכר שמהדהד 'חזון' — נבנה על רקעה של מציאות, ובפרט כאשר אין בו חזרה על דברי נביאים בלבד, שימוש במאמרים שיסודותיהם בדברי חכמים קדמונים שנעשו כמסמרות נטועים, או שימוש בקונוונציות שנתגבשו בז'אנר וכדומה. גם ודאי שאין ללכת שולל אחר לשון העתיד שבו הדברים נאמרים;²⁶ שהרי לא בדברי נבואה עסקינן מלאחר 'חגי זכריה ומלאכי [שהם] סוף נביאים' (בבא בתרא יד ע"ב; סוטה מח ע"ב).

במאמר מוסגר אומר, שכמוכן לא באתי לטעון, שבתשתיתם של דברי מקרא — ואין צריך לומר של דברי חכמים — אין זיקה למציאות; אולם ודאי שזיקה זו

24 ייתכן שניתן ללמוד מן הלשון 'משם בן דוד יצמח... ומשם יבא לארץ ישראל' על ישיבתו של משיח בפתחה של רומי עד בוא מועד קץ (סנהדרין צח ע"ב; וראה גם אגדת בראשית, מהד' בובר, עמ' 47 על המשיח ה'נצמח משערי רומי'). אכן הרמז דק מדי. כינויו של המשיח כ'צמח בן דוד' ותיאור בואו כצמיחה מיוסדים על זכריה ו, יב; וראה גם יר' כג, ה; זכ' ג, ח (וכיו"ב גם במקורות מאוחרים יותר: ראה בן-סירא נא, כח, ובלשון הברכה הט"ו שבתפילת שמונה-עשרה). כדוגמת הלשונות שאצלנו נמצא גם במדרשי הגאולה ובפיוט — ראה בהערות הורוביץ, בעמ' 103; בסילוק הקלירי שפרסם פליישר, קיליר עמ' 418; וכן בשבעתא של הדותהו, פליישר, הדותהו, עמ' 79; וראה גם מה שהבאתי מפרק כח לעיל (ליד הערה 15) וכן במדרשנו בפרק מח, מהד' הורוביץ, עמ' 176 ובהערותיו בעמ' 177. עוד ראה דברים שהעיר S. D. Goitein, *AJS Review* IV (1979), p. 51 'Meeting in Jerusalem' על המשמעות המשיחית של השם צמח (ודומיו), שבו נקראו גאונים כבליים בני המאה התשיעית ואחרים שזכרם בא במסמכי הגניזה.

25 סנהדרין צז ע"א. ניתן להבחין גם בלשונות במאמר שיש בהם מעין המצוי בסנהדרין שם (ובמדרשים שונים) על 'חבלי משיח' — אכן בלא אזכורם של המושגים ('שבוע שבן דוד בא' או 'חבלי משיח').

26 על דרכי הקריאה ההיסטורית של אפוקליפסות ראה במאמרו של P. J. Alexander, 'Medieval Apocalypses as History Sources', *The American Historical Review* LXXIII[4] (1968), pp. 997–1018

מורכבת יותר מאשר בחזיונות האפוקליפטיים. אפוקליפסות נכתבות לכתחילה ובכוונת מכוון, שהקורא בהן יבוא לידי פענוח נכון של המתרחש בזמנו ובמקומו לאור דברי הקדמונים המדברים בעתידות (ומיותר לומר שלרוב מושמים כפי הקדמונים דברי עתידות שהם מעולם לא אמרו).

אשוב למה שלפנינו. ניכר, שבעל פדר"א מעמעם במודע את הקשר למציאות החיה. בכך הוא דורך בשבילים שסלולם חכמים קדמונים, אשר ניסו להעמיד בכה או בכה (בעניין שלפנינו ובעניינים אחרים) כללים כוללים, שלכאורה אינם תלויי זמן או מקום. אף על פי כן ניכר בדברים שבמדרשנו, שהם שעונים על פרטי מציאות. ריחן של אפוקליפסות ניכר מדבריו של המדרש ומתורף דבריו, ויש בהם כדי לגרות את המעיין לקבץ את המנוסח על דרך כלל.

ניתן לשער, שיש לפרש את דברי פדר"א בעניין שלטון שני האחים כרמז לשליטים העבאסיים אבו אלעבאס עבדאללה (750–754), הידוע בכינוי אלספאח (= שופך הדמים), ואחיו אבו ג'עפר, הוא אלמנצור (754–775). כך ראה את הדברים ב' לואיס.²⁷ הוא אף טען — ולדעתי בצדק — שמחבר פדר"א נשען על אפוקליפסה מתקופת ראשית מלכותו של אלמנצור, שהשתקפויותיה מצויות, לדעתו, ב'נסתרות רשב"י', במדרש 'עשרת המלכים' ו'בתפילת רשב"י'.²⁸

ואכן דבריו של בעל פדר"א נראים לי כתמציתם של דברים הנמצאים האחד בנסתרות רשב"י ('וארבעה מלכים יעמדו עליהם, שנים נשיאים ושנים סגנים') והאחר בתפילת רשב"י ('ועוד יעמדו מלכים אחרים, שנים מהם נגלים ושנים אחרים יעמדו עליהם, ובימיהם יצמח בן דוד. שני': 'ובימיהו די מלכיא אינון' [דנ' ב, מד]), או של האפוקליפסה, המתדבכת בשתי האפוקליפסות הנזכרות (ובודאי לאחרונה), ושאוּלי הציטטים הארוכים שהבאתי למעלה מפדר"א מצויים היו בה, אם לא כצלמם אזי בדמותם.²⁹ אף אפשר, שאילו נמצא לנו המשך כתב-יד הגניזה שהדפיס ש"א

27 לואיס, עמ' 194–214; וראה שם בעיקר עמ' 196, 208–209. לואיס (שם, עמ' 209) העיר לפתרונות חלופיים שעלו במחקר (וראה להלן הערה 31). על תנאי המציאות בארץ-ישראל בתקופת אלמנצור ראה מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל-אביב תשמ"ג, כרך א, עמ' 232–233.

28 ח"מ הורוביץ, בית עקד האגדות, שם, כרך א, עמ' 16–32.

29 הדברים שצוטטו בעניין שני האחים (ראה עוד להלן) יש בהם דמיון גם למה שמצינו בפיטוס שדן בו יהלום, בזה הלשון (ש' 63–65): 'ושנים אחים זה בחבר זה יפול וברבים חללים/ והוא באחרית יפול בחמס לבנותו וב>שלל <משי>גי גבולים/ ושנים המתעוררים ביד ר>ועה צאנך ניכבלים'; וראה שם בהערותיו. גם אם אנו מאחרים את תפילת רשב"י (ראה לואיס, שם, עמ' 195–196; אורבך, מדרש גאולה, עמ' 58–63, אין בכך כדי להעיד על איחור מרכיביה. דרכם של מחברי אפוקליפסות מאוחרות לשלב בדבריהם מאמרי חז"ל וקטעי אפוקליפסות קדומות, ובעיקר אם הם ניתנים להידרש ולהיתרגם. ואמנם לא נתבררו עד תום דרכי הגלגול של מטיבים וכיוצא באלה חטיבות-עניין אופייניות בסוגיה זו. ודבר זה נכון אף כמה שנוגע לתפילת רשב"י. אף שלמחקרה ולמחקר מקורותיה הכניסו עצמם רבים.

ורטהימר,³⁰ היינו עומדים על קרקע מוצקה יותר. דברי ר' ישמעאל שהובאו למעלה קרובים לנוסח 'פרק ר' שמעון בן יוחאי' בגרסת ורטהימר יותר מאשר לכל נוסח אחר של נסתרות רשב"י שבידינו. להדגמת העניין אציגם זה מול זה:

פרק רשב"י	פדר"א
ועוד היה ר' שמעון אומר ששמע מר' ישמעאל,	ר' ישמעאל אומר:
שכיון שמלכות ישמעאל באה הם עתידין	חמשה עשר דברים עתידין בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים ימדו את הארץ בחבלים
למוד את הארץ בחבלים, שנאמר 'והאדמה [במקרא 'ואדמה'] יחלק במחיר' (דני' יא, לט)	ויעשו בית הקברות למרפץ צאן אשפתות.
והם עושים בתי קברות מרעה צאן אשפתות.	

פרטים רבים מדברי ר' ישמעאל שצוטטו לעיל במלואם עדיין דורשים בירור, אף שחוקרים רבים עסקו בהם זה בכה וזה בכה.³¹ אחד מאלו הוא עניין 'שלוש מלחמות של מהומה [ש]עתידין בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים'. קויפמן ואחרים מצאו כאן רמזים להתרחשויות של תקופת בית אומיה.³² לפי שיטתנו, אפשר שיש

30 בתי מדרשות, מהדורה חדשה, ירושלים תשכ"ח, כרך ב, עמ' תקן-תקו.

31 הורוביץ ב'אגרת פתוחה', בית תלמוד א (תרמ"א), עמ' 16-19, מנסה להוכיח, שכל הנאמר הוא על דרך דרשה בלא זיקה למציאות קונקרטית. אין מי שמסכים עמו מבין החוקרים. הדיונים העיקריים במאמרו של ר' ישמעאל, ובכללם דיון בנוסחאותיו, הם של קויפמן, מדרשי גאולה; ש' אסף ול"א מאיר, ספר הישוב, ב, ירושלים תש"ד, עמ' 70; ב"צ דינור, ישראל בגולה², כרך ראשון, תל-אביב תשי"ח, עמ' 52. במספר פרטים דן גם ש' בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, חלק ד, רמת-גן תשכ"ה, עמ' 119, 139-140 ובהערות הנלוות. חוקרים אלו רואים בדברים רמז להתרחשויות של תקופת בית אומיה. לרמזים שב'נסתרות' ראה גם ש"ד גויטיין, הישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ס, עמ' 11-15. עוד עיין בדברי מ' גיל (לעיל הערה 27), עמ' 51-53 (סעיפים 76-77), 224 (ס' 412-413) בעניין מדידת הארץ בחבלים וכו'; הוא רואה בכך רמז למעשים שנעשו בתקופת השליט העבאסי אלמאמן (813-833). לדעתו של לואיס ראה לעיל ליד ציון הערה 27 וכן בדבריו של: B.Z. Kedar, 'The Arab Conquests and Agriculture: A Seventh-Century Apocalypse, Satallite Imagery and Palynology', *Asian and African Studies Institute of Middle Eastern Studies*, XIX (1985), pp. 1-15 (Haifa).

32 קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 171, 182; וראה גם שם, עמ' 162, ובמבוא, עמ' נו-נו. בעקבות

בכך תיאור ציורי למלחמות הכיבוש של אלמנצור, שבעל המדרש שלפנינו בנה אותו על פי פסוקי מקרא שראה אותם מוכנים לפֶשֶׁר. יתרה מכך, תיאורה של המלחמה האחרונה כמלחמה משולשת אפשר שכבר מונח לפניו כתיאור מקובל. כיוצא בו אנו מוצאים בנוסח הרחב של ספר זרובבל שפרסם י' לוי, שבו דובר על 'שלוש מלחמות' ש'יהיו בארץ ישראל' קודם שתהיה לה' המלוכה, וכן הוא ב'ספר אליהו'.³³ ללמדך, שהמציאות, דרשות הפסוקים וראיית עולם טיפולוגית דרות במדרשים מן הסוג הזה בכפיפה אחת.

ואמנם ראוי לבדוק את היחס של המדרשים הללו גם לדרשות המצויות במדרש שוחר טוב. בדרשה לתהלים קיח, יב נדרש, ש'שלוש פעמים עתידים גוג ומגוג לבוא על ישראל ולעלות על ירושלים, כדרך שעלה סנחריב... וכדרך שעלה נבוכדנצר'.³⁴ בדומה אנו מוצאים בדרשה לתהלים קיט, ב, שזה לשונה: 'אמר ר' תנחומא: כך לימדו אותם ר' יהודה הלוי בר שלום ור' פנחס הכהן רוב הונא. שלשתן אמרו, ששלשה פעמים גוג ומגוג יבוא על ישראל לעתיד לבא, ובשלישית הן באים ועולין לירושלים' וכי'.³⁵ אי-אפשר להתעלם מדרשות אלו (וכאלו) כאשר אנו באים לרדת עד מקורי דבריו של מחבר פרד"א. מהם נלמד, כי לצד דברים שבהם נשמעים הדהודי מאורעות כהתרחשותם יש אחרים שבהם מיתרגמת המציאות ללשונם של פסוקים ולשפתם של מחפשי סימני קץ מאז ומעולם. גם התעלמות מן המציאות המבצבצת מאחורי הדברים וגם התעלמות מדרכי האמירה המיוחדים, שיש בהם כעין הפקעה של האלמנטים הקונקרטיים של המציאות, מקלקלות את השורה. יש להתבונן בדברים משני הקטבים שהם נמשכים אליהם.

דברים שאמרנו בעניין הצורך לבדוק את הרקע המציאותי העומד מאחורי דברי בעל החיבור בנושא דידן שעסקתי בהם יפים גם לגבי פרטים אחרים, כגון דבריו על היוצאים מזרע ישמעאל שהם ישביתו 'ממלכות אשור' (בכתב-יד: 'מלכות אשור', 'מלכי אשור'), שאותם הוא מפיך מבמדבר כד, כב: 'כי אם יהיה לבער קין עד מה אשור תשבך'.³⁶ ניסיון לראות דברים אלו כדברי מדרש גרידא אינו עולה יפה, ואכן חוקרים פתרום כרומזים לכישלונות הראשונים של המורדים העבאסיים. ביסודו של פתרון זה מונח הזיהוי של אלו ב'אשורים', זיהוי שעולה בנסתרות רשבי, וכמדומה

גרין קובע קויפמן את זמן חיבור ה'נסתרות' בין 5 באוגוסט ואוקטובר שנת 750 (שם, עמ' 174). הוא אף מקבל את דעתו של גרין, שפרד"א תלוי ב'נסתרות' (שם, עמ' 175). עוד ראה בדברי יהלום, עמ' 14 והערה 48 ואילך; ובפיוט שההדיר, שו' 50-65.

33 ראה קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 88, 388 וכן בעמ' 67 (ספר זרובבל); שם, עמ' 42-45 (ספר אליהו).

34 מהד' בובר, עמ' 484; וראה גם שם בדרשה לתהלים קיח, יג (בובר, עמ' 485); וכן בילק"ש לתהלים, רמו תתעה.

35 מהד' בובר, עמ' 488-489.

36 פרק ל, מהד' הורוביץ, עמ' 102.

גם מפירושו של רס"ג לפסוק במדבר³⁷. אולם אפשר שיש מקום לפקפק לא בעצם קיומו של רמז מאחורי דרשה זו אלא בטיב פענוחו. וכך אם עדיין לא נתגבש זיהוי זה גם בתודעתו של מחבר פדר"א, שמא ניתן לומר, שנרמז כאן דיכוי המרידות של חסידי אבו מסלם והשיעים בימי של אלמנצור (אלמנצור אף רצח את אבו מסלם בשנת 754 או 755). אכן הנחת היסוד המונחת בשורש דבריי, שהפרטים המובאים בהקשרים שונים במדרש והמדוכבים מקורות שונים חייבים לעלות בקנה אחד, אינה מוכרחת כלל. זאת למרות העובדה, שבפדר"א יותר מאשר ברוב המכריע של המדרשים ניתן לחוש בידו של מחבר היוצק על דברי הקדמונים מרוחו ומלשונו. לאור הדברים האחרונים אשוב לפרט שכבר נדון. על אף כל הנאמר בדרך של 'יש ליישב' עדיין נראית כדמות סתירה בין פתיחה בגנותם של בני ישמעאל וסיום בשבחם במאמרו של ר' ישמעאל הנ"ל, ולא מן הנמנע שיש בו הרכבה זה על זה של שני חזונות נוגדים, כטענת חוקרים שונים וראש להם קויפמן. גם אם כך ראוי לדון, מה טעם ראה בעל המדרש להרכיב חזונות אלו. לכתחילה לא ניחס למחבר עשייה כמעין מעשה מוכני; ואכן צריך לשקול, עד כמה יש בסיפא של המאמר הנזכר שבח בלתי מותנה לעושי המעשים מצד אחד, ועד כמה מושרשת הייתה בתודעתו של מחבר פדר"א תפיסה קטסטרופלית טוטלית, שראתה בכל דבר שיש בו משום תקנתה של ירושלים בידי נוכרים מהלך המעכב את השלמת הגאולה, מצד שני. אפשר שדווקא תערובת החיוב והשלילה שבמציאות נראו למחבר כסימניה של תקופת המעבר שקודם המלחמה האחרונה, שהיא שלב החיתום של תקופת בוא המשיח. ואם כך הוא, הרי שבמעשה החיבור וההרכבה של הפרטים השונים, שבאו בסוף פרק ל, יש ניסיון לסרטט גם מהלך דברים אשר בו משתלבים לו למחבר כאחד המאורעות של תקופת הכיבוש הערבי (ראולי גם לפניו), מעשי השליטים מבית אומיה, שעשו לתקנתה של ירושלים, והתרחשויות הסמוכות לזמנו של המחבר, שנראו לו כמבשרות את בואו הקרוב של בן דוד. אכן בכל דבריי אלו אין די כדי להסיר כל תמיהה. עדיין הדברים מושכים לכאן ולכאן. עדות נוספת למעשה של הרכבה שקשה ליישבו ניכרת, לדעתי, גם בתיאור הכפול של זמן 'צמיחתו' של בן דוד, האחד בתקופת שני האחים והשני בזמן המלחמה באדום.

עד עתה עסקנו במצוי, וניסינו לעקוב אחר דרכי שילובן של אפוקליפסות במדרש. בהקשר זה יש לכאורה מקום לתמוה על החסר, כגון היעדר אזכור למשיח בן יוסף ולתפקידו במלחמות האחרונות. אולם 'חסר' זה צריך ללמדנו כלל גדול: המחבר חש, כנראה, ש'התחייבותו' העיקרית היא למדרש. במקרה שלפנינו עיקר עניינו הוא

37 ראה פירושי רבינו סעדיה על התורה, מהד' י' קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' קכח; יהלום, עמ' 14-13 הערות 44-49. עוד בעניין זיהויו של אשור בספרות האפוקליפטית ובפיוטים ראה פליישר, קיליר, עמ' 399-400; יהלום, שם, סעיף א והערות 18-22; לואיס, עמ' 200, 213; אורבך, מדרש גאולה, עמ' 60 הערה 27.

תולדות ישמעאל וצאצאיו, המתוארות בפרק באריכות, ולפיכך הוא נמנע מכניסה לפרטים מסוימים של תיאור העתיד שהיו נדרשים אילו בא לתאר את האחרית על פרטיה ודקדוקיה, אילו בא לחקות במדויק אפוקליפסות ועם זאת ברור, שמשעה שעמדו לפניו טקסטים חזוניים, ש'גיבורם' הוא ישמעאל, הם השפיעו על דרך עיצוב הדיון במדרש והביאו לידי פריצת מסגרת הדרשה המקראית לגופה (שהיא, כמקובל, כוונת בעל המדרש בחיבור זה) ושימוש בפרטים מהם הניתנים להשתלב במסגרת כעין דרשנית.³⁸

לסיום הדיון בסעיף זה אומר, שעל אף כל הטרחה שטרחתי בניסיון לזהות במדוקדק את העובדות העומדות מאחרי הפרטים החזוניים הרי גם אם יבוא מי שיבוא ויטען לזיהויים חלופיים,³⁹ לא יהיה בכך כדי להעלות או להוריד לגבי מה שהוא עיקר הן להבנת טיבו של מדרש, הן להבנת דרכם של חזונות, הן להבנת הטקסט הנדון, שיש בו משום עירוב של שניהם, והן להבנת כל טקסט ספרותי העושה שימוש בעובדות. ו'עיקר' זה הוא, שאין לתת משקל יתר לעובדות כשלעצמן לאחר שנרקם הטקסט, אלא למה שנעשה בהן. ובמה שלפנינו, מתגלה כאן ניסיון רב עניין למצוא דרך להפעיל מחדש מודלים מדרשיים שלמראית עין נתערערו בחלוף העתים ולענגם מחדש בפסוקי המקרא מצד אחד, ולבסס תפיסות חדשות שנתגבשו בתקופה הקרובה למחבר פדר"א על מקראות כתובים ומונחים מן הצד השני. הנחת היסוד האמונתית המפעמת בכל תוקף בלבו של המחבר היא, שבמקרא נרשם סדר העולם בכלל, ואף פרטיהן של התרחשויות נכתבו בו.

ה

ניסיונות של שילוב אלמנטים חזוניים בתוך מרקם של דרשה נמצא גם בשני פרקים יוצאי דופן במדרש (יוצאי דופן משום שאין בפדר"א — אף שהדבר עשוי להתמיה — פירוש עקיב של פרקי מקרא אלא בשני פרקים אלו בלבד): פרק יט, שבו מתפרש מזמור צב בתהלים ברוח משיחית מראשו לסופו, ופרק נא הנזקק לפסוקי פרק מו ביחזקאל.

בדיונו בפרק יט נמצא אף האזכור המפורש היחיד במדרשנו למשיח בן יוסף,⁴⁰ שחניכתו מנחם בן עמיאל בן יוסף⁴¹ (והוא לכאורה כינוי מוקשה, שהרי מנחם בן

38 דומה שאין דרך ליישב את העולה מן הדברים כאן עם העולה מן הדיון על תקופת שלטונן של ארבע מלכיות, שבו עסקנו למעלה.

39 ראה לעיל הערות 27, 31.

40 אולם ראה לעיל הערה 4, בעניין הרמז למשיח בן יוסף בדמותו של יונה הנביא.

41 כך גם בילק"ש לתהלים צב, רמז תתמה; וראה בהערות הרד"ל, שם, מה ע"כ. במדרש תהלים צב, י (בובר, עמ' 408) 'כך בן דוד'; אולם בדפוס פראג וביאות אמת' מנחם בן עמיאל בן יוסף (ועיין בהערות הורוביץ לפדר"א, שם, עמ' 68, 71 לח"נ במדרשנו ובשו"ט). מנחם בן עמיאל בן

עמיאל הוא שמו של משיח בן דוד, ואילו משיח בן יוסף מכונה במדרשי הגאולה — החל מספר זרובבל — נחמיה בן חושיאל; ומתוארת בצורה ציורית מלחמת באויבים.

ואלו דברי המדרש:

‘ותרם כראם קרני’ (תה’ צב, יא) — מה ראם קרנותיו גבוהות מכל בהמה והוא מנגח לימינו ולשמאלו, כך מנחם בן עמיאל בן יוסף קרנותיו גבוהות מכל בהמה ומנגח לד’ רוחות העולם.⁴² ועליו אמר משה ‘בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו’ (דב’ לג, יז), ועמו רבבות אפרים ואלפי מנשה, שנאמר ‘והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה’ (שם), ועליו יתיצבו כל מלכים (בכתבי־יד: כל מלכי ארץ) להרגו, שנא’ ‘יתיצבו מלכי ארץ’ (תה’ ב, ב). וישראל שבארץ בצרה גדולה, אבל צרתן כזית רענן, שנא’ ‘בלותי בשמן רענן’ (תה’ צב, יא).⁴³ ותבט עיני בשוּרִי’ (שם, פס’ יב) — ישראל שבארץ רואין במפלתן של שונאיהם, שנאמר ‘ותבט עיני בשורי’.⁴⁴ [ואלו שהם עתידי’ לבא עליהם ישמעו אזנם באבדן, שני’ ‘בקמים עלי מרעים תשמענה’ (שם, שם) וגו’]. ‘צדיק כתמר יפרח’ (שם, פס’ יג) — מה תמרה זו נאה במראה, וכל פירותיה מתוקים וטובים, כך בן דוד נאה במראהו וכבודו, וכל מעשיו טובים ומתוקים לפני הקב”ה. ‘כארו בלבנון ישגא’ (שם, שם) — מה הארו שבלבנון שרשיו מרובים למטה בארץ, ואפי’ כל רוחות שבעולם באים ונושבות בו אין מזיזין אותו

יוסף גם ככ”י להמן וככ”י ורשה, אלא שכ”י להמן גורס מנחם בן יוסף, ומעל לשיטה נוסף בן עמיאל [בן יוסף]. וכן הוא בפיוט ‘אותו היום’ — ראה י” יהלום, ‘על תוקפן של יצירות ספרות כמקור לבירור שאלות היסטוריות’, קתדרה 11 (תשל”ט), עמ’ 131 שו’ 46–47, וראה גם שו’ 38; עוד ראה קויפמן, מדרשי גאולה, עמ’ 107; פליישר, הדותהו, עמ’ 89 הערה 56. דמיון נוסף בין הנאמר במדרשנו (ראה להלן בפנים) ובין המצוי בפיוט ‘אותו היום’ יש בתיאור המשיח המנגח בשו’ 48–56 שם, שז”ל: ‘זינגח אפסי ארץ במאמר אל’ והם רבבות אפרים כהואל’ והם אלפי מנשה אשר בס בחר אל’. ולא מן הנמנע, שלנגד עיני מחברנו עמד פיוט זה, שיש אשר ייחסוהו לקלייר (ראה יהלום, שם, עמ’ 128). יהלום קובע את זמנו של הפיוט סמוך לכיבוש ירושלים בידי הערבים (והשווה קויפמן, מדרשי גאולה, עמ’ 393 בהערה לשו’ 11; ויש לתקן את מראה המקום לפדר”א שבדבריו). עוד בעניין בני מנשה ואפרים ראה פדר”א פרק טז (מהד’ הורוביץ, עמ’ 62); שם הוא כתב, שלעתיד לבוא כאשר יקבץ הקב”ה את ישראל ‘מארבע פנות העולם ראשון הוא מקבץ חצי שבט מנשה... ואחר כך מקבץ אפרים’. וראה בהערות הרד”ל, פרק יז (מ ע”ב).

42 בלי ספק הוא מצייר במליצה זו את עדיפותו על פני האיל הנזכר בדניאל ח, ד. שם ‘איל מנגח ימה וצפונה ונגבה’ ותו לא, כפי שדקדק ר’ אליעזר בבראשית רבה מד, טו (ת”א, עמ’ 437).

43 רוצה לומר, אף שבלותי עדיין הם כזית רענן (הרד”ל); וראה תה’ נב, י. עניין זה חסר בכתבי־יד להמן וורשה.

ממקומו, כך בן דוד כוחו ומעשיו לפני הקב"ה מרובי, אפילו כל האומות באי עליו אין מזיזים אותו ממקומו, שנ' 'כארז בלבנון ישגא'.⁴⁴

בדברים על מלחמתו של משיח בן יוסף באויבים לא נזכר עניין מותו, אלא אם כן נשלים את הנרמז בדבריו על המלכים שהתייצבו עליו להרגו, ואשר כתוצאה מכך 'ישראל שבארץ בצרה גדולה', כרמז למותו בפועל. ויש להשערה זו על מה שתסמך.⁴⁵

להלן מתאר הדרשן אגב פירוש הפסוקים האחרונים של מזמור צב את השלבים העוקבים של מהלך הגאולה: קיבוץ גלויות, אחריו 'כעשב השדה יפרחו ויצמחו בבית המקדש' (ויש כאן רמז לבניין בית המקדש ולתחיית המתים), וסוף דבר — הדר וכבוד לראויים.⁴⁶

הנה כי כן, אף שאין בדברים תיאור רציף ומלא של האירועים בימות המשיח — כמצוי במדרשי הגאולה או במאמרים על הגאולה של רס"ג ושל רב האי (הבנויים, כידוע, על מסורות שנתגבשו במדרשים מן הסוג הנזכר) — ניכר ניסיון להעמיד מעין תיאור כזה. ברם לא ייפלא, שהתיאור לא יוכל להתמלא בכל פרטיו כל עוד דרך המדרש היא המנחה את המחבר. לעולם תהיה המשיכה שמושכים הפסוקים מוחשית, והעניין יכפוץ עצמו למה שמכתיב הטקסט הבסיסי אם הרבה ואם מעט. כוחו של בעל פדר"א ודאי היה גדול, והדברים שבפרק מתגבשים בכח או בכח לכלל הצגת דברים שיש בה מלאות של עניין, אבל אף כך לא יוכל הנושא להגיע לכלל מיצוי.

44 פדר"א פרק יט, מהד' הורוביץ, עמ' 70.
 45 המשפט 'ישראל שבארץ בצרה גדולה' חסר בכ"י להמן, אבל מצוי בכתב-יד שהיו לפני היגער ובכ"י ורשה. והשווה לתיאור זה את הנאמר בספר זרובבל (קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 78, 81, 384, 387, 450) ובסילוק של הקליר שפרסם ע' פליישר, קיליר, עמ' 408–409. באגדת המשיח' שבילקוט לקח טוב לפרשת בלק, מהדורת רא"ם פאדווא, וילנא תר"ם, דף קט ע"ב (יעלינק, ביהמ"ד, ג, עמ' 142; קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 104) מצינו: 'ואחרי כל זאת שומע גוג ומוגג ועולה עליהם [קויפמן 'עליו']', שנאמר 'יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ד' ועל משיחו' (תה' ב, ב); והוא נכנס והורג אותו בחוצות ירושלים, שנא' 'והיתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי עד העת ההיא' (דנ' יב, א); וישראל רואים כך ואומרים: אבד משיח ממנו ושוב לא ישוב משיח אחר'. עוד ראה מאמר הגאולה לרס"ג (קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 121) ומאמר ארמילוס המיוחס לו (שם, עמ' 131). גם בעתידות רשב"י (שבמדרש עשרת המלכים, ח"מ הורוביץ, בית עקד האגדות, עמ' 54 [קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 404]) נדרש תהלים ב, ב על מותו של משיח בן יוסף, וז"ל: 'ויעלה חיל גוג ויחריב ירושלים ויהרוג משיח בן יוסף, הדא הוא דכת' 'יתיצבו מלכי ארץ' וגו'; וישראל סופדין ובוכין את משיח, שנ' 'והביטו אליו [במקרא 'אלי'] את אשר דקרו וספדו עליו' וגו' (זכ' יב, י); והשווה סוכה גב ע"א.
 46 סדר זה של ההתרחשויות האחרונות מצוי במקורות רבים, וראה לדוגמה: בר"ר נו, ב (ת"א עמ' 59); רס"ג, מאמר הגאולה, קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 126.

רב-עניין הוא פרק נא של המדרש (שהוא הפרק המשיחי המרכזי בחיבור), המתאר את חידוש העולם לעתיד לבוא — את חידושם של צבא השמים, של המאורות, של ישראל ושל בית המקדש — ועוד להלן את כל העתיד להתרחש בירושלים ביום שיקום בה כל האמור והרמוז ביחזקאל מז, שהוא פרק המובלע כולו בדיון. פרטים מן הדיון שוב יש בדומה להם באפוקליפסות, ומכלל הדברים אציין עניין אחד (שיש בו נגיעה בפרט אחד שכבר נדון לעיל). אגב תיאור השתנות השמים והארץ, שהוא תיאור הבנוי (למצער בראשיתו) על מיווג הפסוקים ישעיהו לד, ד ושם נא, א, מרחיב בעל המדרש בסיפור הקורות את בני האדם וכותב:

וכל יושבי הארץ יטעמו טעם מיתה שני ימים, שאין נפש אדם ובהמה על הארץ, שנאמר 'וישביה כמו כן ימותון' (יש' נא, ו); וכיום השלישי⁴⁷ מחדש אותן ומחיה אותן ומקים אותם לפניו, שנאמר 'יחיינו מין]מים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו' (הושע ו, ב).

כיוצא בכך יהיה, לדבריו, בכריאה, והוא מסתמך על הנאמר ביסעיהו סה, יז: 'כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה'⁴⁸.

אין השימוש בפסוק מהושע בהקשר משיחי חידושו של המחבר,⁴⁹ וגם מה שנראה לכאורה כחידוש — צירוף ציור המוות והתחיה של יושבי הארץ לשינוי בשמים ובארץ — כבר נמצא למעשה כדוגמתו במדרשים האפוקליפטיים — ויתר על כן: רק על פי המצוי בהם מתחוורת הדרשה שבפדר"א, ואף הדגש המיוחד שבדבריו.

המדרש המשיחי שבסוף מדרש 'ויושע' מתאר את ישיבת ישראל בהר נחלתו של הקב"ה אלפיים שנה, ומוסיף:

47 ככתב-יד שונים שציין הורוביץ (עמ' 194) 'ולעתיד לבא הקב"ה מחדש אותן'; וכן הוא בכ"י להמן. בכ"י ורשה '... שני ימים, שאין נפש אדם ובהמה שאינו טועם טעם מיתה, שנ' [ולא ציטט הפסוק]. ולעתיד לבוא עתיד הקב"ה מחדשן ומחזרן ומקיימן לפניו, שנ' "יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו".'

48 ראה מהד' הורוביץ, עמ' 184, 195; מהד' היגער, שם, עמ' 246.

49 ראה להלן כמה שאביא מראש השנה לא ע"א (שכמותו גם בסנהדרין צז ע"א ובילק"ש הושע, רמו תקכב); עוד ראה ירושלמי ברכות ה, ב (ט ע"א); ירושלמי תענית א, א (סג ע"ג), ועוד כיוצא בו; וראה גם בר"י נו, א ובציונים במהד' ת"א, עמ' 595, וכן ב'מנחת יהודה' (שם שם) במה שהביא מ'פוגיא' (= Pugio Fidei); ועוד בעניין זה: ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 58–59; בראשית רבתי, מהד' אלבק, עמ' כב בהערות. בסדר אליהו רבה פרק ו (רמא"ש, עמ' 29) נדרש: "יחיינו מיומים" — זה העולם הזה וימות המשיח; ו"ביום השלישי יקימנו" — זה העולם הבא; וראה דברים שכתבתי בעניין זה במאמרי 'לתפיסת הגאולה ב'תנא דבי אליהו', H.J. Blumberg (et al.), 'Open Thou Mine Eyes ...', Essays on Aggadah and Judaica Presented to Rabbi William G. Braude..., Hoboken N.J. 1922, pp. 303–322 ועי"ש הערה 7.

(ו) לקץ אלפים שנה ישב הקב"ה על כסא הדין בעמק יהושפט, [ו]מיד השמים והארץ נחלפים וחמה ולבנה בושים, שנאמר 'זחפרה הלבנה ובושה החמה' (יש' כד, כג).

ולהלן הוא שואל:

ומנין שביום השלישי יהיה זה הדין? ⁵⁰ שנאמר 'יחיינו מימים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו' (הושע ו, ב) — זה דין.

בהמשך הוא קובע, שכתוצאה ממעשה הדין ענווים בלבד יירשו ארץ:

ואח"כ מחדש להם הקב"ה שמים וארץ, שנאמר 'כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה' (יש' סה, יז). ⁵¹

כיוצא בדבר אנו מוצאים בנסתרות רשב"י:

יושבים ישראל לבטח אלפים שנה ואוכלים בהמות ולויתן וזיו... ולקץ אלפים שנה הקב"ה יושב על כסא דין בעמק יהושפט. ומיד השמים והארץ בלין והולכים ובלים, והחמה חסרה והלבנה בושה וההרים ימוטו והגבעות תמוטינה, כדי שלא יזכירו לישראל עונותיהם. ושערי גיהנם נפתחות בנחל יהושע ושערי גן עדן במזרח ביום השלישי, שנאמר 'יחיינו מיומים'; אלו ימי משיח, שהם אלפים שנה. 'וביום הג' זה יום הדין, ואוי לו למי שמת בו. ⁵²

חכמים מן 'הראשונים', שעסקו בטקסט הנ"ל מפדר"א — הרשב"א (בתשובותיו א, ט), רבינו בחיי (בפירושו לבראשית ב, ג) ור' מנחם ריקנטי בפירושו בפרשת בהר ⁵³

50 כוונתו, כמו שהסביר קויפמן אל-נכון, אחר שני האלפים של ימות המשיח (ראה לעיל הערה 6, וקויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 97). על הציפייה לגאולה בסוף ששת אלפים בכתבי אפוקליפטיקנים נכרים ראה אלכסנדר (לעיל הערה 26), עמ' 1002 והערה 19.

51 ראה יעלינק, ביהמ"ד, א, עמ' 56-57; קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 97-98.

52 יעלינק, ביהמ"ד, ג, עמ' 80-81; קויפמן, מדרשי גאולה, עמ' 197. בעתידות רשב"י (בתוך מדרש עשרת המלכים, ח"מ הורוביץ [לעיל הערה 45], עמ' 55) מצינו: 'וישבו ישראל לבטח אלפים שנה ויאכלו את בהמות ואת ליתן וזיו שדי, ולקץ אלפים שנה יתקבצו לדין, שני' יחיינו מיומים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו'; זה יום הדין, אשרי מי שזוכה בו.

53 רבינו בחיי (מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"א, עמ' נו) לא נדרש לדרשת בעל פדר"א להושע, וכמהוהו ריקנטי לפרשת בהר (ונציה ש"ה, קכח ע"א ואילך). הכלל המשותף לבחיי ולריקנטי הוא, שלפי ענין יום ויום אירע באלפי עולם' (כלשון ריקנטי שם, וכן בפירושו לבראשית ב, ב [שם טו ע"א]). אכן ריקנטי עוד מפליג וקושר זאת לתורת השמיטות (ראה בפרשת בהר שם). הימנעותם של השניים מהזדקקות לדרשת הפסוק בהושע מוסברת, כמובן, על ידי חילוף העתים. ואם גם שערי פירוש לא ננעלו, בוודאי נוח היה להם שלא להיכנס למבוכה שיכול להכניס אליה הפסוק, כשלצדם חיים המאמינים במי שקם מן המתים ביום השלישי. על כל העניין ראה גם מהד' הרד"ל, קכג עמ' א-ב.

— הסבירו, שדברי המדרש על התחדשות הבריאה מכוונים כנגד ההתרחשות של האלף השביעי, שהוא כנגד יום השבת; והרשב"א אף קשר את דרשת בעל פדר"א על 'יחינו מיומים' לתגובת אביי לדברי ר' קטינא בראש השנה לא ע"א (וסנהדרין צו ע"א), ש'שיתא אלפי שני הווי עלמא וחד חרוב, שנאמר "ונשגב ה' לבדו ביום ההוא" (יש' ב, יא), ואילו אביי אמר: 'תרי חרוב, שנאמר "יחינו מימים" (הושע ז, ב)'.⁵⁴ ניסיון ההרמוניזציה של המפרשים יש בו עניין, ואולם רק המצוי במדרשי הגאולה מאפשר לנו לעמוד על מהלכה של הדרשה בפדר"א. דבריו ש'כל יושבי הארץ יטעמו טעם מיתה שני ימים, שאין נפש אדם ובהמה על הארץ', עדיין הבנתם קשה בין שננסה להבינם על דרך הפשט — ר"ל שהעולם כולו יעבור שלב של התאפסות כשלב מעבר לקראת המציאות החדשה — ובין שננקוט את שיטת בעלי הרמז (כדרך שהמשיך והסביר הרשב"א).

עד כמה תואמים פרטי הדברים את האמור בעשרות אזכורים של ענייני הגאולה והמשיח העולים בחיבור — זהו עניין שיש לחזור ולבדוק אותו חזור ובדוק;⁵⁵ וכמוהו פרטים נוספים בחיבור זה, המתמודד גם עם מציאויות זמנו, גם עם תיאורי גאולה שנתגבשו סמוך לזמנו, גם עם מסורות המדרש וגם עם תבניות מקראיות של עניין ושל לשון המשמשות פאראדיגמות לקריאת המציאות. כל הסוגיות האלה צריכות להתברר לגופן מכיוונים שונים. אנו לא העלינו אלא מקצת פרטים בעניינים אלו, ומכיוון מסוים.⁵⁶

54 ראה גם שו"ט לתהלים כג, ו-ז (מהד' בוכר, עמ' 202): "לאורך ימים" — ליום שכולו ארוך. ולהלן: "אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי" — אותן אלף שנים שעתידי הקב"ה לחדש עולמו; "ושבתי בבית ה'" — בבית המקדש שיבנה במהרה אמן ואמן; "לאורך ימים" — לעולם שכולו ארוך, אלו חיי העולם הבא'.

55 פרטים מן התיאורים בהמשך הפרק יש כדומה להם במדרשים ויותר מהנה באפוקליפסות; והשווה אל הפיוט שנדון בדברי יהלום (לעיל הערה 41), עמ' 20, שו" 66 ואילך.

56 ראוי לבדוק, לדוגמה, כיצד משמשים את בעל פדר"א בתיאור הגאולה האחרונה דברים שנאמרו על הגאולה הראשונה, היא גאולת מצרים; וכיצד משמשים תיאורי תחיית מתים יחזקאל (וכן עליית חנניה, מישאל ועזריה מן הכבשן) בתיאור התחייה העתידה (ראה בעיקר פרקים לג-לד). כן ראוי לדון במשמעות דבריו (בפרק מח) על הניסיון הכושל של בני אפרים לדחוק את הקץ במכלול דבריו בנושא הגאולה (וראה עוד בעניין זה פירושו בפרק כח על גירוש העיט, הוא בן דוד, שבו יש רמז כנגד ניסיון של דחיקת הקץ [והשווה פירושו רש"י לבראשית טו, יא]). כיוצא באלה ראויים לבחינה ולכירור נושאים רבים אחרים, כגון תפקידו של אליהו כמבשר הגאולה (ראה לדוגמה פרקים מ [מהד' הורוביץ, עמ' 146; מהד' הרד"ל, צה ע"א], מג [מהד' הורוביץ, עמ' 159; מהד' הרד"ל קד ע"א], וכגון היחס בין הגאולה והתשובה (פרק מג).

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אורבך, מדרש גאולה = א"א אורבך, 'מדרש גאולה מימי מסעי הצלב האחרונים', ארץ ישראל י (תשל"א), עמ' 58–63.
- יהלום = י' יהלום, 'חילופי מלכיות בארץ-ישראל על-פי תפיסתם של פייטנים ודרשנים', 'שלם' – מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה היהודי, ו (תשנ"ב), עמ' 1–22.
- יעלינק, ביהמ"ד = בית המדרש, ליקט א' יעלינק, ירושלים תשכ"ז.
- כ"י ורשה = כ"י ורשה 240/5 (ס' 11607 במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שעל יד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים).
- כ"י להמן = כ"י ניו-יורק–להמן 300/1 (ס' 24645 במכון הנ"ל).
- לואיס = ב' לואיס, 'חזון אפוקליפטי על תולדות האיסלם', עלי היסטוריה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 194–214.
- מהד' הורוביץ = פדר"א, מהדורת הורוביץ, ירושלים תשל"ב.
- מהד' היגער = פרקי רבני אליעזר, חורב ח-י (1944–1948).
- מהד' הרד"ל = פרקי רבי אליעזר עם ביאור הרד"ל, ווארשא תרי"ב (ד"צ ירושלים תש"ל).
- פליישר, הדותהו = ע' פליישר, 'הדותה הדותהו חדותא', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 71–96.
- פליישר, קיליר = ע' פליישר, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר קיליר', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 383–427.
- G. Friedlander, *Pirke De Rabbi Eliezer*⁴, New York 1981 = פרידלנדר
- קויפמן, מדרשי גאולה = י' קויפמן, מדרשי גאולה², ירושלים ותל-אביב תשי"ד.
- ת"א = מהדורת תיאודור אלבק לבראשית רבה.